

ҚАРАҚАЛПАҚ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯСЫНДА «ҚУС» ЗООНИМИ

Искендерова Е.К.

Үлкен оқытыушы, PhD

Әжинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703565>

Аннотация. Бул мақалада қарақалпақ тилинде қусларға байланыслы қолланылатуғын сөзлердің лингвокультурологиялық аспектке анализленген, жергиликли қуслардың атамалары қатнасан нақыл-мақаллар хәм турақлы сөз дизбеклери мысаллар менен берилген. Қарақалпақ тилинде қусларға байланыслы қолланылған сөзлердің халықтың миллий санасы, үрп-әдети, тил мәдениаты менен байланыслылығы илимий дәллийленген.

Таяныш сөзлер: Зооним, лексикалық катлам, код, лингвомәденият, турақлы дизбек.

В статье в лингвистическом аспектке проанализированы слова, употребляемые к птицам в каракалпакском языке, названия птиц даны с примерами используемых пословиц и сопутствующих словосочетаний. Научно доказано, что слова, употребляемые в каракалпакском языке для обозначения птиц, связаны с национальной историей, традициями, языковой культурой народа.

Ключевые слова: Зооним, лексический слой, код, лингвокультурология, словосочетания.

The article analyzes the words used for birds in the Karakalpak language in the linguistic aspect. The names of birds are given with examples of used Proverbs and related phrases. It is scientifically proven that the words used in the Karakalpak language referring to birds are related to the national history, traditions, customs, and language culture of the people.

Keywords: Zoonim, the lexical layer, the code, cultural linguistics, word combinations.

Улыўма түркий тиллерде «қус» зоониминде кийели, күдиретли күшке ийе деген уғым бар. Қус атамаларының қолланылыўында оларды шәртли түрде 2 топарға бөлип қарастырыў мүмкин. Бириншиден: реаль, ҳақыйкый турмыста ушырасатуғын, хәммеге теңдей таныс, биз көрип, билип, аңлаў арқалы танийтуғын қус атамалары, (кептер, шымшық, қумыры хәм.т.б). Яғный булар кең танымалыққа ийе.

Екиншиден: адамлар көрмеген реаль турмыста жоқ, әпсанаўий, қыялындағы, мифлик уғымдағы қуслар (бахыт кусы, қумай кусы, дәўлет кусы т.б.). Бул көпшилик аўызеки халық дәретпелеринде, ертеклерде, дәстанларда, мифлерде ушырасатуғын қус атамалары. Мысалы: қарақалпақ халық дәстаны «Шәрьяр» дәстанындағы «Бұлбилгөя Малакуш» қус атамасы барлық илим сырларын билиўши, сыйқыр күшин ашыўшы, нешше тилди, нешше илимди билетуғын, адам баласы менен адам тилинде сөйлесетуғын қус деп тәрипленип, бул адамлардың қыйын мүшкиллерин жол таўып шешиўге умтылыўы, еми жоқ кеселликлерди

емлеуі, дауасын табыуға шара излеуі, қыйыншылық жағдайлардан қутылыуға болған умтылысылары нәтижесінде олардың қыялында пайда болған қус атамасы, қус келбети. Бул ҳаққында Сейдин Амирлан арнаулы мақаласында «қус атамаларының Бухара қарақалпақлар сөйлесимлерінде, қарақалпақ тилинде, қазақ тилинде, өзбек тилинде, рус хәм англис тиллериндеги вариантлық, уқсаслық хәм өзгешеликлерин салыстырыу менен бирге, жергиликли сөйлесимлерде, аңыз-эпсаналарда айтылатуғын аң-қус атамалары да есленеди. Бул изертлениуі қызык мәселелерден бири»[1.82-84] деп көрсетеди.

Абулайсова Насихат Абулайсовнаның изертлеуінде ахвах тилиндеги шаруашылық лексикасы ҳаққында сөз етиу менен бирге усы тилдеги шаруашылық лексикасының слой (тилик қатламына), оның қайсы тиллерге байланысына тоқтап өтиу менен бирге, екинши бабын ахвах тилиндеги шаруашылық лексикасын предметлик (затлық)-генетикалық классификацияға бөлип қарастырады. Бул бапта үй хайуанлары ешки, қой, ири қара мал, жылқы, өгиз, ийт, пышық, үй қуслары, жабайы қуслардың атамалары, адамлардың турмыс-тиришилиги, рухый өмири менен тиккелей байланыслы болған тәреплерине айрықша кеуил аударады.

Ашраф Мохамед Аттия хәм Р.С. Ескентаевалардың араб хәм қазақ тилиндеги теңеулик материаллар тийкарындағы илимий мақаласында зоонимлерди тийкаргы лингвомәдений бирликлер сыпатында бахалайды хәм «зоонимлердиң ауыспалы мәниси тек экстралингвистикалық бағдардан-мәдений-тарийхый хәм социаллық фактлардан ғана қуралмайды. Олар өзлериниң тәбияты менен дәрежесине сәйкес лингвистикалық белги болып табылады хәм зооним сөзлердиң семантикалық нускалары сыяқлы өмир сүреди» деп көрсетеди.[3.44-52] .

Бул мақалада «бұлбил» қус атамасының лингвомәдений өзгешелигине итибар қаратып қазақ тилинде де, араб тилинде де «бұлбил-бұлбилдиң дауысындай жағымлы дауысқа ийе адам, жақсы, жаманлық шықпайтуғын, хауазы жақсы адам» деген мәнилерди аңлатыуын салыстырған.

Рус тил билиминде Костина Наталья Юрьевна рус хәм англиз тилиндеги қус атамаларын салыстырыу менен бирге, изертлеулерде қусларды стильлик хызмети, сөздиң семантикасында омонимлик хызмети, тексти көркем әдебий баянлаудағы орны, турақласқан өзгешелиги, эмоциналлық-экспрессивлик бояуы сыяқлы мәселелерге тоқтап өткен.[4].

Стоянова Радостина Стоянова болса зооморфлық изертлеуде код терминин колланып, рус хәм болгар тиллериндеги, усы еки халықтың мәдениятындағы халықтың хайуанат дуньясын салыстырады. Бул мийнетте бир қатар хайуанат

атамаларында оның қәсийетлери, хәрекетлери, минез-қулқындағы адам менен қатнаслы хәм уқсаслық тәреплерин тилдеги эталон(турақласқан уғымлар) менен байланыстырады.[5].

Онда автор рус халық мәдениятында, күн-көрисинде үйрек, ғаз азықлық өним ретинде пайдаланыўын, оның хәрекетлерин әсиресе, үйректің патаслықты сүйиўи «*үйректей ойсыз*» деп көрсетеди.

Бундай турақласқан дизбеклер қарақалпақ тилинде қус атамаларының зооморфлық кодларында да ушырасады.

Мысалы: Адамларға онша араласпайтуғын, минези қопал хәм бәрхә қабағын үйип жүретуғын адамларды аңлатыўда код → *байыўлы* зооними, тынбай сөйлей беретуғын, бәрқулла шаўқымлы, ойын-күлки даўыслары еситилип туратуғын, бир-бири менен кеўилли, әлпи алысатуғын адамларға байланыслы → *шымшыктай жуғырласыў* // намазшамның (кешки ўақыт, диний түсиниклерге қатнаслы бес ўақыт оқылатуғын намаз атамасына байланыслы ўақыттың мәниси) шымшығындай, билгишсинип сөйлей беретуғын, өзин басқалардан шешен хәм көп билемен деп есаплайтуғын адамларға қарата код→ *бүлбилгөясы шығыў* // *бүлбилгөя* түринде, сыртқы көриниси етли, семизликтен келген хәм аўдаңлап жүретуғын, яки төсин керип мәрдийип жүретуғын адамға байланыслы-*ғаздай балпаңлап жүриў* // *ғаз жүрисли*, көп күле беретуғын мәниссиз сөзге де тынымсыз күлип, этирапындағыларда жағымсыз көзқарасты пайда ететуғын адамға байланыслы *хәккедей шықлықлаў* // *хәккедей шыңылдаў* дизбеги қолланылады. Себеби шықлықлаў сөзиниң өзи мәниси бойынша тек күлкиниң сестин сөз арқалы аңлатыўда пайдаланылатуғын сеске еликлеўден пайда болған сөз.

Ана менен перзент арасындағы меҳир-муҳаббат, ана мийримин, балаларына жан ашытып хәрекет етиўин, оларды бәрқулла қорғап, қайғырып жүриўин *қарлығаштай қанатлаў* турақлы дизбеги арқалы береді. Себеби, *қарлығаш* палапанларына азықты, суўды қашан өзлери еркин хәрекет етип, қанат-қуйрығы жетилесип кетемен дегенше аўзы менен әкелип палапанларының аш болып ашылған тумсығына салады. Оларды сыртқы тәсирлерден қорғап қанатының астына алып, баўырлап жатады.

Бир неше адамның қатара дизилип, тәртипли отырыўына байланыслы да, балалардың жас өзгешелигин, оғада киши жаста екенлигин аңлатыўда хәм бир-бири менен тил табысыўын көрсетиўде → *шөжедей шүйкилдесиў* // *шөжедей шугырласыў* дизбеги қолланылады.

Үйде бағылатуғын қусларға, олардың хәрекет хәм минез-қулқына қатнаслы да бир қатар кодларды айтыў мүмкин. Мысалы: айнаға турақлы түрде қарап, бәрхә

азада, таза жыйнақлы көринисте жүретуғын хәм көбинесе хаял-қызларға байланыслы қолланылатуғын код → *таўыстай тараныў* // *таўыстай* салланған. Ер адамлардың сәтең кийинип, шәртимекленип, төсин керип, гердийген жүрисине байланыслы *қораздай шоштыйыў* // *қораздай қоқыраңлаў* // *қораздай гәрдийиў* т.б варинатларда теңеўлер қолланылады. Бул код барқулла ер адамларға қатнаслы көринсти сүүретлеўде пайдаланылады.

Ал тынымсыз хәм мийнеткеш, бәрқулла қыбырлап хәрекет етип жұмыс ислеп жүретуғын адамға *таўықтай түртиниў* // *таўықтай шоқыныў* // пошалаған *таўықтай* яғный пошалаў бул *таўықтың* мәйекти туўыў уақтында оны аңсат туўа алмай, арман-берман гезип, ғоқақлап сес шығарып хәм тынышсызланып журиўи.

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ тилинде қус зооними лингвомәдений сыпатқа ийе болып, ол әсирлер даўамында халықтың қан-қанына сиңип кеткен мәдений –руўхый турмыс кешириўлери, өмирлик тәжирийбелери, қуслар дүньясының сырларынан хабардар болыўын да билдиреди.

Пайдаланылған әдебиятлар:

1. Әмирлан Сейдин Елсүйер улы. Бухара қарақалпақлары тилиндеги аң-қус атамалары.//Филология фәне: тарихы, хәзергеһе, киләсәге. Конференция материаллары. Өфө 2017. 82-84 бетлер.
2. Н. А. Абулайсова животноводческая лексика ахвахского языка. Автореф. канд.дисс.-Махачкала, 2011.
3. Ашраф Мохамед Аттия, Р.С.Ескентаева зоонимдер-негізгі лингвомәдени бірліктер // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстануы сериясы. №3(64). 2013.
4. Н.Ю.Костина. Название птиц как специфическая группа слов: На материале русского и английского языка. Автореф. канд.дисс.-Пенза. 2004.
5. Стоянова Радостина. Зооморфный код культур в семантике болгарских в русских образных сравнений // Advances in Social Science, Education and Humanities Research (ASSEHR), Volume 122,45 th International Philological Conference (IPC 2016) 520-525 p.